

Галина ЯНКОВСЬКА,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри мовної підготовки
Навчально-наукового інституту
права та психології Національної
академії внутрішніх справ

ЯКОЮ МОЖЕ БУТИ МОВА, АБО ЗМІСТОВЕ НАПОВНЕННЯ ЇЇ ОЗНАЧНИКІВ

З'ясовуйте значення слів, і ви позбавите
людство половини помилок.

Р. Декарт

Кожен із нас нерідко послуговується сам або чує в мовленні інших різні означники мови: *писемна, літературна, загальнонародна, нормативна, національна, міжнародна, державна, офіційна, регіональна* та ін. Поєднання їх зі словом «мова» породжує своєрідні терміносполуки, які мають певне значення. Попри багатство мовної палітри невправне використання цих словосполучень у мовленні надає їм невластивого значення, що й призводить до порушення лексичних норм сучасної літературної мови. Аби уникнути таких хиб, слід виокремити критерії класифікації згаданих термінів, з'ясувати значення кожного з них та співвіднести з іншими, що й пропонується у статті.

Мова має форму – це насамперед ті її вияви, які сприймаються органами чуття. У зв'язку з цим розрізняють *усну* і *писемну мову*. Перша передається звуками і сприймається на слух, друга фіксується за допомогою графічних знаків й орієнтована на зорове сприйняття. Однак спосіб передачі та орган сприйняття – це не єдині критерії розрізнення терміносполук.

Так, за походженням усна мова є первинною, а писемна вторинною (вважається, що усна мова виникла близько 100 тис. років тому, а писемна орієнтовно 10 тис. років тому); за способом передачі усна мова передається шляхом вимови звуків, писемна – графічним відображенням; адресатом усної мови є слухач, писемної – читач; усна мова пов'язана з такими видами мовленнєвої діяльності, як говоріння і слухання, а писемна – письмо і читання; усна мова є переважно непередбаченою, імпровізаційною порівняно з писемною, яка пов'язана з попереднім обдумуванням, спеціальним доббором фактів; у процесі реалізації усної мови можливе використання позамовних засобів (міміки, жестів), які не використовуються в писемній мові; за темпом відтворення усна мова є швидкою, а писемна – повільною (експериментально доведено, що усна відтворюється в 10 разів швидше за писемну) тощо.

Нерідко в мовленні використовують синонімічні означники: *писемний* та *письмовий*. Утім вони не взаємозамінні. Коли йдеться про фіксацію мови за допомогою графічних знаків, то поняття «писемний» стосується будь-якого способу їхньої фіксації, а от поняття «письмовий» – лише власноручного.

Не тотожні й поняття *писемна мова* та *книжна мова*, кожне з яких створює власну антонімічну пару: *писемна* – *усна*; *книжна* – *розмовна*. В основу

формування першої пари покладено спосіб передачі та сприйняття мови, а в основу другої – співвідношення з функційними стилями. Книжна мова охоплює мову трьох стилів (офіційно-ділового, наукового та частково публіцистичного), а розмовна – одного (розмовного). Для книжної мови характерна своя нейтральна лексика, спеціальні терміни. На відміну від книжної розмовної мови властиві діалекти, просторіччя, жаргони, вульгаризми тощо. Реалізація книжної та розмовної мови може відбуватися і в усному, і в писемному мовленні, проте здебільшого книжна співвідноситься з писемним мовленням, а розмовна – з усним.

Часто з поняттями *усна мова*, *розмовна мова* пов'язують *живу мову*, але й вони не тотожні. Жива мова функціонує в усіх сферах суспільства. Вона має своїх носіїв і не є сталою, а змінюється відповідно до суспільного розвитку. Як писав Максим Рильський, «жива мова – це процес, а не закам'янілий факт; це широководна річка, що віддзеркалює в собі й береги, і небо, і мінливість хмар, і прудкий блискавичний льот аероплана, і зигзаги пташиних крил, а не покритий зеленою ряскою непорушний ставок». Жива мова має дві форми вираження: усну та писемну, і вона функціонує в усіх стилях. Синонімом поняття *жива мова* може бути словосполучення *сучасна мова* як мова осіб останніх трьох поколінь, тобто мова, якою користуються живі носії. За різними підрахунками науковців, таких мов нині приблизно п'ять–сім тисяч.

Антонімом терміносполуки *жива мова* є *мертва мова* (зникла, згасла мова), тобто така, що не має живих носіїв, які нею послуговуються як рідною. Це, наприклад, латина, хоча й нині її використовують у медицині та юриспруденції. Тривалий час вважали мертвою давньоєврейську мову – іврит, однак із 1947 р. вона стала державною мовою Ізраїлю.

За критерієм унормованості (наявності історично сформованих і закріплених правил реалізації мови – мовних норм) розрізняють *нормативну* і *ненормативну мови*. Нормативна мова нерідко співвідноситься з поняттям *літературна мова* – унормованої форми загальнонародної мови. Найважливіші ознаки її: 1) унормованість (відповідність мовним нормам: орфоепічним, наголошувальним, орфографічним, лексичним, морфемним, морфологічним, синтаксичним, пунктуаційним, стилістичним); 2) багатий лексичний запас (за неофіційними даними, в українській мові налічують близько 3-х млн

слів); 3) розгалуженість мовних стилів (українська мова виокремлює розмовний, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, художній, конфесійний стилі); 4) дві форми вираження (усна та писемна); 5) багатофункційність (здатність виконувати різні функції у суспільстві: комунікативну, інформаційну, емоційну, навіювальну, виражальну, сприймальну, пізнавальну, мислеоформлювальну, мислетворчу, об'єднувальну, називну, культуроносну, етичну, естетичну, виховну тощо).

Українська літературна мова формувалася на основі художньої літератури, однак не слід ототожнювати терміни *літературна мова* і *мова літератури*. Критерієм формування літературної мови є її унормованість, а мови літератури – належність до літератури як виду мистецтва, що зображає життя, створює художні образи за допомогою слова. Літературна мова охоплює не лише мову літератури, а й мову науки, публіцистики, діловодства тощо. Натомість мова літератури може звертатися і до нормативної лексики української літературної мови, і до ненормативної (діалекти, жаргони, вулгаризми тощо).

Ненормативна мова не має ознак нормативності, а тому не відповідає мовним нормам. Наприклад, *діалектна мова* – різновид національної мови, вживання якої обмежене певною територією (територіальний діалект), фаховою чи соціальною сферою (соціальний діалект). Близькі за ознаками територіальні діалекти поєднуються в наріччя, яких у сучасній українській мові три: північне, південно-східне та південно-західне. Нерідко певне наріччя, діалект національної мови стає основою її літературної мови. Так, українська літературна мова виникла на основі південно-східного наріччя середньонадніпрянського діалекту. Соціальні ж діалекти породжують своєрідні мови певних соціумів: дитяча мова, професійний, кримінальний жаргони, молодіжний сленг тощо.

До ненормативної мови належить і *суржик* – маловартісна, занецижена мова, яка поєднує елементи двох мов без дотримання норм. Цей термін запозичено із сільськогосподарської галузі, у якій він позначає суміш будь-якого зерна (пшениці й жита, вівса і ячменю та ін.) або ж борошно з такої суміші, яке вважали неякісним. Найістотніші причини появи суржику, на думку О.Сербенської, такі: 1) багатовіковий лінгвцид; 2) спеціально організований радянською владою хаос щодо вивчення української мови; 3) тонко розроблена політика закріплення за російською культурою, з якою тісно пов'язана мова, пріоритетності, вищості; 4) «напливи» (інтерференція) чужомовних комунікативних засобів, часто неусвідомлені (справа ускладнюється спорідненістю цих мов) [4; 80].

Таке мовне явище характерне й для інших країн. Наприклад, за схожих умов у Білорусії виникла мовна *трасянка* – суміш білоруської та російської мов. Це поняття є також запозиченим із сільськогосподарської термінології, первинне його значення – суміш сіна і соломи, тобто неякісний корм для худоби.

За критерієм поширення серед певної групи населення виокремлюють загальнонародну (народну), національну, міжнародну, міжнаціональну та мову національних меншин.

Загальнонародна (народна) мова – мова народу певної держави, переважно – мова корінної нації. Вона може бути представлена різними формами: літературною мовою, діалектами, просторіччям тощо. Літературна форма народної мови зазвичай стає *державною мовою* народу. Так, згідно зі ст. 10 Конституції України, державною мовою в Україні є українська мова. Відповідно до п. 3 рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. державна мова – мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя. До публічних сфер, які послуговуються державною мовою, належать насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова діловодства і документації, засіб порозуміння співробітників цих органів тощо). Тобто державна мова – це законодавчо закріплений засіб спілкування в державних органах та органах місцевого самоврядування.

Поряд з терміносполукою *державна мова* часто вживають сполуку *офіційна мова*. У світовій практиці існують різні погляди на співвідношення понять *державна мова* та *офіційна мова*: одні вважають, що перше поняття ширше за друге, інші заперечують це твердження, а дехто – ототожнює їх. Найпоширенішою є думка, що офіційна мова – це мова, якій надано законодавством спеціальний статус у державі або на певній її території. У цьому розумінні поняття *офіційна мова* збігається з поняттям *регіональна мова*.

Серед населення кожної країни є представники кількох націй, що розмовляють своїми національними, недержавними мовами. Ці останні в межах держави називаються *мовами національних меншин*. Відповідно до ст. 1 Європейської хартії регіональних мов або мов меншин [1], яку ратифіковано законодавством України, мова національних меншин – це мова, яка традиційно використовується в межах певної території держави громадянами цієї держави, які утворюють групу, що чисельно менша, ніж решта населення цієї держави; відрізняється від офіційної мови (мов) цієї держави; не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови мігрантів. Тобто мова національних меншин – це традиційна (недержавна і неміграційна) мова груп громадян України, які не є українцями за національністю. Згідно з п. 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [2] в Україні налічують тринадцять мов національних меншин, а саме: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська (іврит), кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська.

Міжнаціональна мова – це мова спілкування між націями на території однієї держави. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про мови в Українській РСР» [3], який і дотепер не втратив чинності, мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР була українська, російська та ін. Натомість *міжнародна мова* (міждержавна мова) – це мова спілкування між народами різних держав. На офіційному рівні між державами використовується *дипломатична мова* – мова дипломатичних стосунків та міжнародних договорів. У світі немає єдиної дипломатичної мови. Генеральна Асамблея ООН, наприклад, визначила шість офіційних мов: англійська, французька, іспанська, російська, китайська, арабська; чотири з них робочі: англійська, іспанська, російська і французька. Офіційні мови Ради Європи – англійська та французька.

За способом утворення розрізняють *природні* та *штучні мови*. Природна мова – це мова, яка зародилася, розвивається й функціонує разом з народом, який нею послуговується. У різні історичні епохи роль міжнародних мов виконували неоднакові природні мови. Зокрема в античні часи – старогрецька мова, у XVIII ст. такими мовами були латинська та французька, нині – англійська тощо.

Водночас існують і штучні мови, спеціально створені для міжнародного спілкування або в межах вузьких соціальних чи професійних груп. Починаючи з IV–III ст. до н.е. і до сьогодні, ідея створення єдиної міжнародної штучної мови не втрачає актуальності, відтак нині є близько 900 таких проєктів. Зазвичай їх створюють на основі однієї чи кількох природних мов, де значно спрощується граматики, орфографія ґрунтується на фонетичному принципі тощо.

До найвідоміших штучних мов належать ідо, волапюк, новіаль, словіо, сольресоль, окціденталь, інтерлінгва, найпоширеніша серед них – есперанто. Її створив 1887 р. польський лікар-окуліст Лазар Заменгоф. Плід його десятилітньої роботи називався «D-ro Esperanto. Lingvo internacia. Antaŭparolo kaj plena lernolibro», що в перекладі означає «Лікар, що сподівається. Міжнародна мова. Передмова та повний підручник». Граматика есперанто складається лише з 16 правил і не має жодного винятку. Наразі цією штучною мовою спілкуються мільйони людей. На есперанто перекладено такі шедеври художнього слова, як «Гамлет» Шекспіра, «Іфігенія в Тавриді» Гете, «Розбійники» Шиллера, «Ревізор» Гоголя, «Казки» Андерсена, твори Шевченка та ін.

Мови, які функціонують у межах вузьких соціальних чи професійних груп, називаються *таємними мовами*. В Україні, наприклад, відомі, хоча й майже не досліджені, таємні мови лірників, кожухарів, шаповалів, дротарів тощо.

Залежно від черговості вивчення людиною мов розрізняють *рідну мову* та *іноземну*. Рідна мова є першою, яку вивчає дитина. Зазвичай це мова її батьків; усі спеціально вивчені за життя мови вважаються іноземними.

Як бачимо, кожен означник у поєднанні зі словом «мова» породжує певне значення створюваного терміна. Такі терміносполуки нерідко поєднуються в антонімічні чи синонімічні пари. І важливо точно знати, у якому значенні вживається той чи інший означник. Лише так можна уникнути прикрих помилок на лексичному рівні й забезпечити всі передумови для правильного сприйняття мовлення адресатом. Адже тільки точне визначення та вживання понять і слів, як писав Л.Толстой, роблять можливим людське спілкування.

З метою перевірки розуміння означників мови в учнівській чи студентській аудиторії варто запропонувати їм такі запитання:

1. Що спільного між термінами *усна мова* та *писемна мова*? Які між ними відмінності?
2. Чи тотожні поняття: *писемна мова* і *письмова мова*, *книжна мова* і *писемна мова*, *офіційна мова* і *державна мова*, *усна мова* і *розмовна мова*, *літературна мова* і *мова літератури*?
3. Чи може мова бути живою або мертвою?
4. Що таке державна мова? Яка мова державна в Україні? У якому нормативно-правовому акті це зазначено?
5. Розкрийте зміст поняття *мова національних меншин*. Чи можна назвати німецьку, англійську, китайську, грецьку, угорську, білоруську мовами національних меншин в Україні?
6. Чи може штучна мова бути міжнародною?
7. Прокоментуйте подані далі твердження:
 - Природна мова зароджується, розвивається і функціонує разом з народом, якому вона належить.
 - Рідною мовою вважається та, якою людині легше розмовляти.
 - Територіальні діалекти, суржик, жаргонна мова – це різновиди нормативної мови.
 - Літературна мова охоплює сферу художньої літератури.
 - Китайська мова як найпоширеніша мова у світі належить до дипломатичних.
 - Природні мови науковці створюють спеціально для міжнародного спілкування.
 - Англійська та німецька мови функціонують як дипломатичні мови Генеральної Асамблеї ООН.
 - Державна мова в Україні – це літературна мова українського народу.

Література

1. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин // Збірка договорів Ради Європи. – К. : Парламентське видавництво, 2000.
2. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 30.

3. Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» // Відомості Верховної Ради України. – 1989. – № 45.
4. Сербенська О. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О.Сербенська, М.Волощак. – К. : ВЦ «Просвіта», 2001. – С. 80.